

(Research Article)
**Levantines Condemnation in Nahj al-Balagha; Historical Analysis
of It's Permission or Prohibition**

Yahya Mirhoseini^{1*}, Akram Sadat Hoseini²

Submission Date: 5 October 2023

Revision Date: 10 December 2023

Acceptance Date: 19 December 2023

(Page 129-151)

Abstract

Nahj al-Balagha has two contradictory propositions about the Levantines (Shamians); In sermon 197, Imam Ali (a.s.) not only warned his companions against insulting the people of Sham, but also asked them to start praying for them. But in sermon 238, Imam Ali (a.s.) condemned the people of Sham in a harsh tone. In this article, which is organized in a descriptive-analytical method, an attempt is made to analyze and examine this duality and inconsistency in words and deeds. The results of the study showed that the speech of Imam in stopping the Shamians from gossiping and slandering, was related to the past or the beginning of or before the battle of Seffayn, when Imam (a.s.) was hoping that some people from that area would stop fighting and enmity. For this reason, he did not like the feeling of retribution to prevent them from following the right path; But the rebuke and condemnation of the Shamians goes back to the time after the incident of Hakamiyya and the period of looting (Gharaat); The period that the Sham army exceeded their insolence, their unbelief was confirmed and there was no hope for their return; Therefore, in order to introduce their true face and to draw attention of their companions to the looting of the Kufa areas by the Shamians, Imam Ali spoke against the people of Sham. examining the authenticity of two narrations and analysis of issuing these two propositions are other parts of this article.

Keywords: Imam Ali (a.s.), Nahj al-Balagha, Swearing (an insult), Rebuke of Levantines (Shamians), Kufians, Muawiyyeh.

1. Associate Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Maybod University, Maybod, Iran

2. Ph.D., Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Mirhoseini@meybod.ac.ir

How to cite this article: Mirhoseini, Y., & Hoseini, A. S. (2023). Levantines Condemnation in Nahj al-Balagha; Historical Analysis of It's Permission or Prohibition. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(43), 129-151. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29158.3045>

Extended Abstract

1. Introduction

After the caliphate of Imam Ali (a.s.) and instability of the Shamian society, they opposed the Alavi government so that the battle of Seffayn occurred. The commander of the Kufa army made various and many efforts to prevent the war (Mohsen Amin, 2024: 72/4).

Imam Ali made many efforts to calm the tense atmosphere and rectify the situation were so great that even after hearing the news that some Kufis insulted the Shamians. Imam Ali (a.s.) not only warned his companions against insulting the people of Sham, but also asked them to start praying for them as specified in the sermon (sermon/197).

The words of Imam Ali in sermon 197, which concerns the prohibition of rebuking or insulting the Shamians, are completely expected and are consistent with what we know about the Alavi behavior (Sireh). However, in a different statement contained in the 238th sermon of Nahj al-Balagha, the people of Sham have been condemned by Imam himself. The present research, by descriptive-analytical method, by studying historical statements and examining the commentary of Nahj al-Balagha, seeks to answer these questions; Can the reprehensible words be attributed to the infallible Imam? Assuming that both words are from Hazrat Ali (a.s.), what conditions and situations would require such a different behavior from Hazrat Ali (a.s.)? And how is it possible for Imam to forbid an action he himself has done?

2. Terminology of "Sabb" (an insult)

"Sabb" means to condemn and attribute inappropriate titles; Addressing people as stupid, ignorant, mean, scoundrel and the like. The words of Imam Ali against the people of Sham with words such as thugs, violent, lowly slaves, unfamiliar with the teachings of Islam, incapable of managing affairs, without origin and lineage (sermon /238) are considered as a kind of 'sabb'.

3. Examining the Authenticity of two Narratives and the test of External Criticism

In order to remove this suspicion, it is necessary to examine the sources before Nahj al-Balagha, both Sunni and Shia. Sermon 197, which warns against insulting the people of Sham, has been mentioned in the books such as Akhbar al-Tewaal (Dinavari, Nd: 155) and Waghato Seffayn (Nasr ibn Mozahem, 1382: 103). Also, sermon 238, which was delivered in rebuke of Ahl al-Sham, can be seen in books such as Al-Ghaaraat (Thaqafi, Nd:

1/292) and Al-Imamah val-Siyaasah (Ibn Qutaiba, 1410: 1/176). Therefore, the suspicion of falsification of hadith by biased people from both Alavi-Umayyad parties is rejected.

1-3. The Temporal and Local Context of Sermon 197

The evidence shows that this sermon was delivered at a time when Imam Ali was in Kufa and was planning to move to Seffayn (Shooshtari, 1376: 13/529); All of these reports indicate that the time frame of the sermon was before the battle of Seffayn or at the beginning of the war.

2-3. The Temporal Context of Sermon 238

From the title of sermon 238, it is evident that the sermon was delivered during or after the incident of Hakamiyyah. Imam Ali's speech was against the people of Sham at the time of Ghaaraat (looting) (Mousavi, Nd: 4/103). The result of the investigation shows that this sermon, whether it was after putting the Qur'an on the spears and Hakamiyyah, or later and during the Ghaaraat (looting) period, while the Shamians had reached the maximum extent of their oppression and aggression.

4. Examining and Analyzing Statements on the Prohibition of Cursing or Condemning Shamians

Based on analyzing the time frame and place of delivery of sermon 197 and sermon 238 of Nahj al-Balagha, it is evident that these two sermons were expressed in a completely different context.

1-4. Analysis of why it is Forbidden to Insult Shamians

These items can be mentioned for analysis: The hope for returning Shamians to the right path, dislike of establishing curses and curses, avoiding retaliation and confrontation, accustoming people to good or benevolent speech.

2-4. Analysis of why Shamians are Insulted

These items can be mentioned for analysis: Disappointment with Shamians to be guided, reaction to Shamians profanity, revealing the depravity and hypocrisy of the people of Sham, introducing the character of Shamians.

5. Addressees of Imam Ali's words in the Conflicting Sermons

One of the noteworthy points is that according to some reports, the audience of Imam Ali or at least some of the audience of the Imam Ali were the same in both sermons. In both sermons, the names of the famous companions of Ali, namely Amr ibn Hameqh and Hojr ibn Udai are seen.

6. Results

In the 197th sermon of Nahj al-Balagha, Imam Ali warned his troops against insulting the Shamians and asked them to start praying for the guidance of the people of that land. But in sermon 238, Imam Ali condemned the people of Sham with a harsh tone. By examining the sources, the temporal and local context of two sermons was determined; Sermon 197, which refrains from cursing, was related to the time before or at most the beginning of the Seffayn war, but the time frame of Sermon 238, according to the people of Sham, goes back to the time after the incident of Hakamiyyat and during the so-called looting period (Ghaaraat). These items can be mentioned for analysis of why Imam forbid to insult Shamians: The hope of returning Shamians to the right path, dislike of establishing curses and curses, Avoiding retaliation and confrontation, accustoming people to good speech. These items can be mentioned for analysis of why shamians are insulted: Disappointment with Shamians to be guided, reaction to Shamians' profanity, revealing the depravity and hypocrisy of the people of Sham, and introducing the character of Shamians. Therefore, it is clear that the conditions and discourse governing the two sentences and the goals that existed in the back of the Imam Ali's mind for them were different, and thus the primary conflictor contradiction is resolved.

References

- Amini, M. H. (1980). *A'lam Nahj al-Balaghe*. Nahjul Balagha Foundation.
- Dinavari, A. D. (1989). *Akhbar al-Tewal*. Manshurat Razi.
- Ibn Abi al-Hadid, A. H. H. (n. d.). *Commentary of Nahj al-Balaghe*. School of Ayatollah al-Marashi al-Najafi (RA).
- Ibn A'tham Kufi, A. M. (1990). *Al-Futuh*. Dar al-Azwa.
- Ibn Qutaybe, A. M. (1989). *Al Imame v al-Siyase*. Dar al-Azwa.
- Makarem Shirazi, N (1993). *The message of Imam*. Dar al-Kitab al-Islamiyya.
- Mughniyyeh, M. J. (2008). *In the shadows of Nahj al-Balagha*. Dar al-Kitab al-Islamiyya.
- Nasr Ibn Mozahem. (1983). *Vaghat al- Seffayn*. The Modern Arab Foundation.
- Tabari, M. J. (2008). *Tarikh*. Dar Al-turath.

(مقاله پژوهشی)

نکوهش شامیان در نهج البلاغه؛ تحلیل تاریخی جواز یا منع آن

یحیی میرحسینی^{۱*}، اکرم السادات حسینی^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳ بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸

(از ص ۱۳۳ تا ۱۵۱)

چکیده

نهج البلاغه در مورد شامیان، دو گزاره متناقض نما دارد؛ در خطبه ۱۹۷، حضرت علی(ع) نه تنها باران خود را از دشنام دادن به شامیان برحذر داشته، بلکه از آنان خواستند در حق اهل شام، دست به دعا بردارند؛ اما در خطبه ۲۳۸، امیرالمؤمنین(ع) خود، زبان به ذم اهل شام گشوده و آنان را با لحنی کوبنده مورد نکوهش قرار دادند. در این نوشتار که به روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته، می‌کوشد این دوگانگی و ناسازگاری در قول و فعل را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. برآیند پژوهش آنکه سخن حضرت در بازداشتن از قدح و بدگویی شامیان، به قبل یا اوایل جنگ صفین بازمی‌گردد؛ درست زمانی که امام(ع) امیدوار بودند تعدادی از آن دیار، دست از جنگ و دشمنی بردارند. به همین دلیل دوست نداشتند که حس مقابله به مثل و تلافی، موجب بازداشتن آنان از راه حق شود؛ اما توبیخ و مذمت شامیان به پس از ماجرای حکمیت و دوران غارات بازمی‌گردد؛ آن هنگام که سپاه شام، وقاحت را از حد گذرانده، بی‌ایمانی آنان محرز گشته و دیگر امیدی به بازگشتشان نبود؛ لذا حضرت برای معرفی چهره واقعی آنان و توجه دادن یارانشان به غارات مناطق کوفه توسط شامیان، زبان به ذم اهل شام گشودند. افزون بر بررسی اصالت دو روایت، تحلیل و چرایی صدور این دو گزاره، بخش‌های دیگر این نوشتار است.

کلید واژه‌ها: امام علی(ع)، نهج البلاغه، سب، نکوهش شامیان، کوفیان، معاویه.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران

۲. دانش‌آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه میبد، میبد، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

پس از خلافت حضرت علی(ع) و در پی بی‌ثباتی جامعه که ناشی از کشته شدن عثمان بود، معاویه حاضر نشد شام را به امیرالمؤمنین تسلیم نماید؛ دوره‌ای که از آن به «فتنه» تعبیر می‌شود (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۳۶/۲). شامیان در برابر حکومت علوی به مخالفت برخاستند که در نهایت، رویارویی دو سپاه شام و عراق به وقوع پیوست تا جنگ صفین در تاریخ به ثبت آید. فرمانده سپاه کوفه تلاش‌های متنوع و زیادی برای جلوگیری از جنگ انجام داد؛ از جمله آنکه حضرت علی(ع) به منظور اتمام حجت بر شامیان، نماینده خود جریر بن عبدالله بجلی را راهی شام نمود (محسن امین، ۱۴۰۳: ۷۲/۴) و در نامه‌های هدمندی که برای معاویه نوشتند او را دعوت به حق کرده و از جنگ برحذر داشتند (نک: ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱: ۴۶۲). تلاش‌های زیاد حضرت برای آرام ساختن جو متشنج و اصلاح امور به‌اندازه‌ای بود که حتی بعد از شنیدن خبری که حاکی از دشنام دادن عده‌ای از کوفیان به شامیان بود، از سپاه خود خواستند از ناسزاگویی و شتم اهل شام بپرهیزند: «إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّائِينَ!» من اکراه دارم که شما، از دشنام‌دهندگان باشید. حتی امیرالمؤمنین(ع)، به عراقیان تذکر دادند که به جای سب، شامیان را این‌گونه دعا کنند: «وَلِكَيْتُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَاءَهُمْ وَ ذَكَرْتُمْ حَالَهُمْ كَانُوا أَصْوَبَ فِي الْقَوْلِ وَ أْبْلَغَ فِي الْعُدْرِ وَ قُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ إِيَّاهُمْ اللَّهُمَّ إِخْفِنِ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ وَ إِهْدِهِمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ» (خطبه/۱۹۷)؛ اگر کردارشان را یادآور می‌شدید و گمراهی‌ها و کارهای ناشایسته آنان را بازگو می‌کردید بهتر بود. باید به‌جای ناسزا، به آن‌ها می‌گفتید: بار پروردگارا، خون ما و آن‌ها را حفظ کن؛ بین ما و آن‌ها را اصلاح نما و آنان را از گمراهی، به راه راست هدایت فرما!

۱-۱. بیان مسئله

سخنان حضرت در خطبه ۱۹۷ که در منع سب شامیان ایراد شده، کاملاً قابل‌انتظار است و با آنچه از سیره و رفتار علوی سراغ داریم، منطبق است؛ اما در گزاره‌ای متفاوت مندرج در خطبه ۲۳۸ نهج‌البلاغه، اهل شام از سوی خود حضرت مورد نکوهش قرار گرفته‌اند. حضرت علی(ع) افزون بر اینکه شامیان را «جفاة طغام» -راذل و اوباش- خواندند، اوصاف مذمت‌بار دیگری نیز مطرح نمودند: (۱) مردمانی پست، خشن و مستبد؛ (۲) بدون تفقه در دین و احکام الهی و (۳) بردگانی فرومایه؛ سخنانی که جملگی در تحقیر، دون پایگی، دنائت و پستی شامیان دلالت دارد.

مقایسه این دو خطبه، کمینه در ظاهر، ناهمسازی را در رفتار و کلام حضرت علی(ع) نشان می‌دهد؛ خصوصاً در عطف توجه به فردی که این‌گونه، خود را توصیف کرده است: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي وَ اللَّهُ مَا أُحْتَكُمُ عَلَى طَاعَةٍ إِلَّا وَ أَسِيقُكُمْ إِلَيْهَا وَ لَا أَهْمَاكُمْ عَنْ مَعْصِيَةِ إِلَّا وَ أَتَنَاهَى قَبْلَكُمْ عَنْهَا» (خطبه/۱۷۴) ای مردم! به خدا سوگند من شما را به هیچ امر و طاعتی وادار نمی‌کنم مگر این که پیش از شما خودم به آن عمل می‌کنم و شما را از معصیتی نهی نمی‌کنم مگر این که خودم پیش از شما از آن کناره‌گیری می‌نمایم.

آیا قابل هضم است که در یک سخن، یاران خود را از دشنام دادن به شامیان منع کنند و در حق آنان دعا کنند! اما در سخنی دیگر، خود، شامیان را دشنام داده و القابی ناپسند به آنان نسبت دهند؟! افزون بر این باید به برخی احادیث اشاره داشت که حتی از دشنام دادن به شتران نیز منع شده است: «لا تُسَبُّوا الإبل فإن فيها رقوء الدّم» (ابن بابویه، ۱۳۶۳: ۵۷۴/۲).

پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی، با مطالعه گزاره‌های تاریخی و بررسی شروح نهج البلاغه، در پی پاسخ به این سؤالات است؛ آیا می‌توان سخنان مذموم را به امام معصوم نسبت داد؟ به فرض اینکه هر دو سخن از حضرت علی(ع) باشد، چه شرایط و موقعیتی اقتضای آن داشته که چنین رفتار متفاوتی از حضرت علی(ع) مشاهده شود؟ و چگونه امکان دارد حضرت عملی را منع کنند، درحالی که خود آن را انجام دهند؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه بحث، می‌توان به مقاله «واکاوی تاریخی مفهوم «الجفاة الطغام»؛ توصیفی از حضرت علی(ع) درباره شامیان» اشاره کرد. در این مقاله گروهی موسوم به جفاة طغام در شام، شناسایی و هویت‌یابی شدند. در خطبه ۲۰۶، حضرت تمامی شامیان را جفاة طغام خطاب کرده که بدون دریافت معونه از معاویه اطاعت می‌کنند. تمرکز این مقاله بر سیاست‌های مالی معاویه و شناسایی اقشار مردم شام است که چرا و به چه علت، گروه‌هایی در شام بدون گرفتن معونه و عطایا مطیع معاویه هستند (نک: حسینی و همکاران، ۱۴۰۲ الف، سراسر مقاله). پژوهشی دیگر با نام «تحلیل فرمانبرداری شامیان از معاویه «با تمرکز بر تحلیل روایات مدح و ذم آنان در نهج البلاغه» بر علت فرمانبرداری شامیان تمرکز داشته و اینکه چرا حضرت حاضر است ۱۰ نفر از اهل عراق را با یک نفر از اهل شام معاوضه کند. در این مقاله تنها صفات منفی و مثبت اهل شام در نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است (نک: حسینی و دیگران، ۱۴۰۲ ب، سراسر مقاله). در پژوهشی دیگر با نام «سبک‌شناسی ادبی نکوهش‌های امام علی(ع) در نهج البلاغه» به سبک امام(ع) در بیان نکوهش‌ها پرداخته است. در این مقاله بیشتر بر مسائل زبان‌شناختی همچون بررسی واژگانی خطب، نظم‌آهنگ و ... تمرکز شده است (نک: کیانی، زارع، ۱۳۹۴: سراسر اثر). مقاله «نقش دین و حمیت در رفتارشناسی شامیان با تکیه بر گزاره‌های نهج البلاغه» (حسینی و میرحسینی، ۱۴۰۲)، در این پژوهش تنها دو عامل دین و حمیت در افتراق کوفیان و انسجام شامیان مورد بررسی قرار گرفته است. پژوهشی دیگر با نام «تحلیل مواضع سیاسی شامیان عرب‌تبار همزمان با دوره خلافت امام علی(ع)» (حسینی و میرحسینی، ۱۴۰۳)، در این مقاله اشاره‌ای به عملکرد قبایل عراق در برابر سپاه شام شده و تنها اعراب قحطانی و عدنانی رفتارشناسی شده‌اند. با بررسی‌های انجام گرفته، پژوهشی که تعارض سخن حضرت علی(ع) در مورد ذم اهل شام و منع دشنام دادن به شامیان را مورد تحلیل و بررسی قرار داده باشد و آن را به مسأله محوری پژوهش خود تبدیل کرده باشد، یافت نشد؛ حتی شروح نهج البلاغه نیز به این تفاوت، التفاتی نشان نداده و با توضیح چندانی، همراه نیست.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

این مقاله برای تبیین دو گزاره ناسازگار در خطبه ۱۹۷ و خطبه ۲۳۸؛ محدوده زمانی، مخاطبین و فضای صدور خطبه‌ها را مورد واکاوی و تحلیل قرار داده تا علت این دوگانگی و شبهاتی که پیرامون این سخنان ایجاد می‌شود را تحلیل و بررسی نماید؛ بنابراین؛ واژه‌شناختی «سب» و واکاوی این تناقض، اولین گام در شناخت مقصود حضرت از بیان این دو سخن متضاد درباره شامیان است. با این توضیح که؛ شبهه‌زدایی از این دو کلام و رفع تعارض می‌تواند رهیافت برای پژوهش‌های مشابه و گشایشی در راستای زدودن شبهات در ناهمسازی‌های موجود در نهج البلاغه باشد.

۲. واژه‌شناسی «سب»

نخست لازم است واژه «سب» معنایی شود تا معلوم شود اصلاً سخنان حضرت علی(ع) در ذم اهل شام را می‌توان سب قلمداد کرد یا خیر؟ عبارت سب در این جملات آمده است: «إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَابِينَ وَ لَكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَاءَهُمْ وَ ذَكَرْتُمْ حَائِلَهُمْ كَانَ أَصْوَبَ فِي الْقَوْلِ وَ أْبْلَغَ فِي الْعُدْرِ وَ قُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ إِيَّاهُمْ اللَّهُمَّ إِحْقِنْ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ وَ إِهْدِهِمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ» (خطبه/۱۹۷).

«سبب» یک واژه سامی است؛ از این رو در فرهنگ‌های مختلف این زبان به چشم می‌آید. معانی نخستین این واژه، از این قرار است: «بریدن و مجروح کردن» در زبان عبری؛ «بریدن و خراشیدن» در آرامی تلمودی؛ «شکافتن و شکستن» در زبان مندایی (مشکور، ۱۳۵۷: ۳۵۰/۱). در فرهنگ زبان‌های سامی - حامی نیز «بریدن»، معنای محوری ارزیابی شده است (Orel & Stolbova, 1995: 471) که نشان از وجود این ریشه، در پهنه وسیعی از زبان‌هاست. پس از معنای فیزیکی بریدن و شکستن^۱ و انتقال به مجروح کردن، معانی «توهین کردن، ناسزا گفتن و دشنام دادن» به این واژه اضافه می‌شود؛ گویی با توهین و دشنام، وجهه فرد دچار جراحت شده و بخشی از آبرو، بریده و از بین می‌رود. در معجم مقاییس اللغة به نقل از ابن درید، به همین مسأله اشاره شده است: «أَنَّ أَصْلَ هَذَا الْبَابِ الْقَطْعُ، ثُمَّ اشْتَقَّ مِنْهُ الشَّتْمُ وَ هَذَا الَّذِي قَالَهُ صَحِيحٌ وَ أَكْثَرُ الْبَابِ مَوْضُوعٌ عَلَيْهِ ... الشَّتْمُ: الشَّتْمُ وَ لَا قَطِيعَةَ أَقْطَعُ مِنَ الشَّتْمِ» (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۶۳/۳). برخی دیگر از لغویان عرب نیز اصل معنای شتم در سب را از معنای قطع کردن و بریدن دانسته‌اند: «سَبُّهُ سَبًّا: قَطَعَهُ ... وَ سَبُّهُ يَسْبُهُ سَبًّا: شَتَّمَهُ وَ أَصْلُهُ مِنْ ذَلِكَ» (ابن سبیده، ۱۴۲۱: ۴۲۲/۸؛ ابن منظور، ۱۴۰۴: ۴۵۵/۱).

در گذر از ریشه‌شناسی به فهم حدیث فوق، باید گفت «سب» به معنای نکوهش و نسبت دادن القاب ناپسند است؛ دقیقاً شارحان نهج البلاغه نیز به این نکته اشاره کرده‌اند: «سَبَّابٌ بِهٖ كَسَىٰ غَفْتَهُ مِی شُود كه بسیار بدگویی می‌کند و حقیقت سب، بدگویی کردن و دشنام دادن توأم با هتک طرف است؛ مانند خطاب

۱. در بسیاری از فرهنگ‌های اسلامی نیز نخست به معنای بریدن اشاره شده است (برای نمونه، نک: ابن منظور، ۱۴۰۴: ۴۵۵/۱؛ مرتضی زبیدی، ۱۴۱۴: ۶۳/۲).

کردن طرف به احمق، بی شعور، پست، رذل و امثال آن. «لعن کردن نیز یکی از مصداق‌های سب است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۸/ ۱۰۰). در شرحی دیگر چنین آمده است: «لغت سب، همان شتم است و سخنانی چون شرابخوار، رباخوار، ملعون، خائن، فاجر، فاسق و... از مصداق سب است» (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۸۳/۱۳).

بنا بر مطالب پیش گفته باید گفت حوزه معنایی «سب»، تحقیر، دشنام، بدگویی، سرزنش و سرکوب کردن است. بر این اساس کلام امیرالمؤمنین (ع) در ذم اهل شام با الفاظی چون ارادل و اوباش، تندخویان پست، بردگان فرومایه، ناآشنا به علوم و معارف اسلام، ناتوان در اداره امور، بی‌اصل و نسب (خطبه/۲۳۸) به‌نوعی سب تلقی می‌شود.

۳. بررسی اصالت دو روایت و آزمون نقد بیرونی

در نقد و بررسی یک متن، آنچه تقدم رتبی دارد، نقد بیرونی^۱ است؛ یعنی سؤال از چیستی و هویت متن و پرسش از اعتبار آن (پاکتچی، ۱۳۸۸: ۶-۱۰). محدثان مسلمان نیز از دیرباز، از چنین شیوه‌ای پیروی کرده و قبل از بحث درباره دلالت‌های یک روایت، نخست از اعتبار سخن و استنادش به بزرگان دین بحث می‌کرده‌اند.

در بازگشت به بحث اصلی باید گفت به هنگام تعارض و دوگانگی در سخن، یکی از احتمالات، نادرست بودن یکی از طرفین گزاره‌هاست؛ بنابراین با التفات به نقد بیرونی باید بررسی کرد که آیا ممکن است یکی از خطبه‌ها، نادرست باشد؟^۲ خاصه آنکه این دو روایت، به اختلافات کوفه و شام مربوط است و می‌دانیم که یکی از انگیزه‌های جدی جعل حدیث، انگیزه‌های سیاسی و فرقه‌ای بوده است (بستی سبحستانی، ۱۴۲۱: ۸). به عبارتی ممکن است این‌گونه مقدمه‌چینی شود که با در نظر گرفتن جبهه علوی - اموی در عراق و شام و دشمنی دیرین این دو منطقه (حسن، ۱۳۷۶: ۹۷/۲)، برخی از کوفیان به‌منظور مخدوش کردن چهره شامیان، سخنانی را جعل کرده و به امام علی (ع) نسبت داده‌اند و یا شامیانی برای کاستن از اختلافات، منع دشنام دادن را بر ساخته و منتسب به حضرت علی (ع) کرده‌اند. این شبهه با این جمله می‌تواند همراه شود، از آنجا که سیدرضی التفات چندانی به سند روایات نداشته و آنچه برای او در درجه اول اهمیت قرار داشته، فصاحت و بلاغت بوده است، این دو روایت را در اثر خویش، گردآورده است.

برای زدودن این شبهه، لازم است منابع پیش از نهج البلاغه، اعم از اهل سنت و شیعه بررسی شود. خطبه ۱۹۷ که از دشنام دادن به اهل شام بر حذر داشته شده، در آثار بزرگانی چون ابوحنیفه دینوری در اخبار الطوال (دینوری، بی‌تا: ۱۵۵) و نصر بن مزاحم در وقعه صفین (نصر بن مزاحم، ۱۳۸۲: ۱۰۳) و سبط

1. External criticism

۲. برخی از اهل سنت، صحت انتساب پاره‌ای از سخنان حضرت علی (ع) در جوامع شیعه (خطبه: ۲۲۸، ۳) را به دلیل آنچه تناقض و ناسازگاری پنداشته‌اند، مورد تشکیک قرار داده‌اند (نک: سبحانی‌نیا، ۱۴۰۱: سراسر اثر؛ درویش، بی‌تا: ۱۰).

بن جوزی در تذکره الخواص ذکر کرده‌اند (سبط ابن جوزی، ۱۴۲۶: ۴۱۴/۱). همچنین خطبه ۲۳۸ که در ذم اهل شام ایراد شده، در آثار افرادی چون ثقفی کوفی در الغارات (ثقفی، بی تا: ۲۹۲/۱) و همچنین در کتاب الامامه و السیاسة (ابن قتیبه، ۱۷۶/۱۴۱۰:۱) مشاهده می‌شود. در نوشته‌های طبری در کتاب المسترشد (طبری، ۱۳۸۷: ۱۰/۵) و ابن اعثم کوفی در کتاب الفتوح (ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱: ۵۴۱/۲) نیز به ثبت آمده است (نک: حسینی، عبد الزهراء، بی تا: ۱/ ۳۹۰)؛ بنابراین شبهه جعل حدیث توسط افراد مغرض از هر دو حزب علوی - اموی مردود است.

اما در کنار مباحث سندی، ادله دیگری نیز می‌توان دست‌وپا نمود. از جمله اینکه حضرت علی(ع) پیش از جمل، بصریان را نیز مورد ذم و نکوهش قرار داده و آنان را سپاه یک زن، پیروان حیوان، دو رو، پست و پیمان شکن خطاب کردند و حتی توصیه کردند با چنین افراد ناکث و حقیری، هم‌نشینی نشود: «كُنْتُمْ خُنْدَ الْمَرْأَةِ وَ أَتْبَاعَ الْبَهِيمَةِ زَعَا فَأَجَبْتُمْ وَ عَقَرْتُمْ فَهَرَبْتُمْ أَخْلَافَكُمْ دِقَاقٌ وَ عَهْدُكُمْ شِقَاقٌ وَ دِينُكُمْ يَفَاقٌ وَ مَاؤُكُمْ زُعَاقٌ وَ الْمُقِيمُ بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ مُرَهَّقٌ يَدْنِيهِ وَ الشَّاحِصُ عَنْكُمْ مُتَدَارِكٌ بِرَحْمَةٍ مِنْ رَبِّهِ» (خطبه/۱۳). یا قبل از صفین، کوفیان را به خاطر یاری‌شان برای مقابله با ناکثین ستوده و بعد از صفین آنها را به دلیل سستی و نافرمانی نفرین می‌کند (خطبه/۲۷)، لازم به یادآوری است که بصره در کنار کوفه، از شهرهای مهم عراق محسوب می‌شد تا جایی که کوفه و بصره به «عراقین» مشهور بود (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲۵/۳)؛ لذا تصور اینکه اهل عراق، خود را تقبیح کرده باشند، بعید به نظر می‌رسد.

در بررسی دیگر سخنان حضرت در مورد اهل شام است که در خطبه‌های آنان را پیروان باطل و سنگدلان تندخو نام برده و در خطبه‌ای دیگر آرزوی معاوضه ۱۰ نفر از اهل عراق با یک نفر از اهل شام را دارد (نک: حسینی و دیگران، ۱۴۰۲، سراسر مقاله). گزارش دیگری در دست است که حضرت علی(ع) حتی از دایره سب فراتر رفته و زبان به لعن گشودند؛ آنجایی که اشعث بن قیس در وسط سخنان حضرت در دعوت مقابله با فتنه ناکثین، اظهار نظر کرده و کلام حضرت را نادرست جلوه می‌دهد. خطاب حضرت به اشعث چنین است: «مَا يُدْرِيكَ مَا عَلَيَّ بِمَا لِي عَلَيْكَ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ لَعْنَةُ الْأَعْيُنِ حَائِكُ إِنَّ حَائِكُ مُنَافِقُ إِنَّ كَافِرٌ» (خطبه/۱۹).

این شواهد نشان می‌دهد در برخی موارد، قاعده کلی نهی از سب و لعن، استثنائاتی دارد؛ همانگونه که در قرآن کریم نیز گروه‌هایی مورد لعنت قرار گرفته‌اند: ﴿أُولَئِكَ هُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾ (رعد/۲۵)؛ ﴿أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (هود/۱۸)؛ ﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ (آل عمران/۸۷). البته این شیوه از سخن به مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی هر قومی نیز بستگی دارد که در شرایط متفاوت نوع خطاب، گفتگوها و مطالب را متفاوت می‌گرداند. امام علی(ع) نیز به مانند پیامبر(ص) و قرآن از این اصل زبان‌شناختی و مردم‌شناسانه برکنار نبودند.

۱-۳. بافت زمانی و مکانی خطبه ۱۹۷

بررسی محدوده زمانی و مکانی صدور جملات و توجه به مخاطبین کلام، یکی از ابزارهای مهم در پژوهش‌های تاریخی بویژه فهم برخی گزاره‌های دینی است که می‌تواند به تحلیل عمیق‌تر و صحیح‌تر منجر شود. از همین‌رو در ادامه به محدوده زمانی و محل صدور خطبه ۱۹۷ و خطبه ۲۳۸ نهج‌البلاغه پرداخته می‌شود تا تفاوت سخن حضرت علی(ع) در مورد شامیان، علت‌یابی شود. این مهم از سوی برخی از عالمان شیعی طرح شده است؛ از جمله مرتضی عاملی با اشاره به این نکته که ما گفتار، رفتار و تأییدات مجرد نداریم، معتقد است: «درک درست بسیاری از نصوص، نیازمند آگاهی کامل از زمان، مکان و شرایطی است که سخنان امام(ع) در آن صادر شده است. محیط و عکس‌العمل آن در مقابل نصوص صادره را باید بشناسیم. شناخت این موارد ما را در فهم حدود، قیود و درک اشارات و لطایف آن یاری می‌کند» (مرتضی عاملی، ۱۳۷۰: ۶۹).

در گذر از این بحث کلی به خطبه ۱۹۷ باید گفت شواهد نشان می‌دهد این خطبه در زمانی ایراد شده که امام علی(ع) در کوفه بودند و قصد داشتند به سوی صفین حرکت کنند. ایشان قبل از اینکه لشکر خود را به سوی نُخَیله (نُخَیله) - مکانی خارج از شهر کوفه - حرکت دهند، منادیان را به سوی کوفه روان کرده تا افراد را به پیوستن به لشکر عراق فراخوانند؛ در این لحظه باخبر شدند دو نفر از یاران، شامیان را دشنام می‌دهند (شوشتری، ۱۳۷۶: ۵۲۹/۱۳)؛ اما ابن ابی الحدید صدور این خطبه را متأخرتر می‌داند؛ او اوایل جنگ یا روز بعد از «لیلة الهزیر» را مطرح کرده است؛ زمانی که سپاه عراق، به شدت سپاه شام را درهم کوبیده و جنگ برای شامیان نفس‌گیر شده بود. همچنین او به کتاب وقعة صفین اشاره کرده و می‌گوید نصر بن مزاحم، زمان ایراد این خطبه را در اوایل جنگ صفین ذکر کرده است (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱۷۵/۵). ابن میثم نیز بر این نظر است که حضرت در کوفه یا زمانی که قصد کرده بود به سوی صفین حرکت کند، این خطبه را ایراد نمود (ابن‌میثم، ۱۳۷۵: ۱۳۲/۴). در اخبار الطوال چنین آمده است: «حضرت علی(ع) زمانی که قصد داشتند لواء را برای قراء کوفه به فرماندهی ربیع بن خثیم ببندند تا آن‌ها را به غور منطقه قزوین بفرستند، با شنیدن خبر دشنام دادن یاران، این خطبه را ایراد نمودند» (دینوری، بی‌تا: ۱۶۹). لحن و ادبیات حاکم بر خطبه هم نشان از این دارد که امام در یک موقعیتی خاص قرار داشته که لازم بوده است به اطرافیان خود هشدار دهد که هنوز جنگ آغاز نشده است! پس باید مراقب رفتار خود بود و به جای سب و توهین، برای آنها دعای خیر کرد. جملگی این گزارش‌ها حاکی از این است که محدوده زمانی صدور خطبه، قبل از جنگ صفین و یا حداکثر اوایل جنگ بوده است. با بررسی شواهد تاریخی، گزارش دینوری، ابن میثم و شوشتری در این راستا صحیح‌تر به نظر می‌رسد. اینکه این ماجرا در کوفه و زمانی رخ داده که حضرت قصد حرکت به سوی شام را داشتند.

۲-۳. بافت زمانی خطبه ۲۳۸

سید رضی عنوان خطبه ۲۳۸ را چنین گذاشته است: «و من خطبة له علیه‌السلام في شأن الحكمين و ذم أهل الشام». این عنوان گویای این است که خطبه در خلال و یا بعد از ماجرای حکمیت ایراد شده است. شرح

نهج البلاغه موسوی در توضیح محدوده زمانی این خطبه، چنین اظهار نظر کرده است: «خطابه حضرت در ذم اهل شام در زمان غارات بوده است. موقعی که سپاه شام، در هجومی پی‌درپی مناطق کوفه، مال، جان و ناموس مردم را مورد تعرض و غارت قرار می‌داد؛ شامیانی که مدام مردم را به رعب و وحشت انداخته و به قتل و غارت و یورش به مراکز تحت ولایت حضرت دست می‌زدند» (موسوی، بی‌تا: ۱۰۳/۴). شرح فی ظلال نهج البلاغه در توضیح آخرین عبارت خطبه یعنی «أَلَا تَرَوْنَ إِلَىٰ بِلَادِكُمْ تُغْزَىٰ وَ إِلَىٰ صَفَاتِكُمْ تُرْمَىٰ» چنین آورده است: «این خطبه بعد از ماجرای حکمیت و زمان غارات ایراد شده باشد، یعنی زمانی که توطئه برافراشتن قرآن‌ها بر سر نیزه‌ها و داستان حکمین که یکی از دردناک‌ترین فرازهای تاریخ اسلام و نمود رنج و مصیبتی است که امیرمؤمنان(ع) از این ماجرا کشیدند؛ کاری که توسط گروهی بی‌ایمان و دنیاپرست و فرومایه انجام گرفت» (مغنیه، بی‌تا: ۳۶۲/۳).

شرح پیام امام در توضیح عبارت: «فَادْفَعُوا فِي صَدْرِ عَمْرٍو ابْنِ الْعَاصِ بِعُنْدِ اللَّهِ ابْنِ الْعَبَّاسِ»، اضافه کرده، این سخن حضرت بعد از بالا بردن قرآن بر نیزه‌ها و در بحبوحه ماجرای حکمیت ایراد شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۵۸۱/۸). توجه به سیاق این خطبه نیز جای شکی باقی نمی‌گذارد؛ زیرا از انتخاب ابوموسی اشعری، مخالفت با گزینش ابن عباس و حملات دشمن به سرزمین مسلمانان، سخن به میان آورده است. ابن ابی الحدید نیز محدوده زمانی این خطبه را بعد از ماجرای حکمیت و در زمان غارات دانسته است (ابن ابی الحدید، بی‌تا: ۳۱۳/۱۳). برآیند بررسی نشان می‌دهد این خطبه، چه بعد از بر نیزه کردن قرآن و ماجرای حکمیت باشد و چه متأخرتر و در دوره غارات، شامیان ظلم و تجاوز خود را به حد نهایت خود رسانیده بودند.

۴. بررسی و تحلیل گزاره‌ها در منع دشنام یا نکوهش شامیان

با واکاوی محدوده زمانی و محل صدور خطبه ۱۹۷ و خطبه ۲۳۸ نهج البلاغه، هویدا شد که این دو خطبه در بافتی کاملاً متفاوت بیان شده است. هرچند مردم شام در جریان حکمیت، همان مردم شام در آغاز جنگ صفین بوده‌اند؛ اما با توجه به گذشت زمان و تغییرات طبیعی و اجتماعی ممکن است از جهاتی شامیان با قبل از خود تفاوت‌هایی کرده باشند و رفتار و عملکرد آنان چون گذشته نباشد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۴-۱. تحلیل‌ها از چرایی منع دشنام به شامیان

در علت‌یابی و چرایی منع حضرت علی(ع) از ناسزاگویی یاران خود، دلایل مختلفی متصور است؛ به‌ویژه در عطف توجه به عکس‌العمل کوفیان که آنان، شامیان را به دلیل بغی و ظلم، درخور سب و دشنام می‌دانستند (شوشتری، ۱۳۷۶: ۵۲۹/۱۳).

۴-۱-۱. امید بازگشت شامیان به راه حق

روشن شد که محدوده زمانی خطبه ۱۹۷ مربوط به قبل یا اوایل جنگ صفین بوده است. زمانی که حضرت هنوز تلاش می‌کردند از طرق مختلف، چون فرستادن عمار یاسر و دیگر سفرای خود به شام

(تتوی، ۱۳۸۲: ۴۳۷)، نوشتن نامه به معاویه و معرفی خود و شناساندن حقایق، بتوانند گروهی را به راه حق درآورده و هدایت کنند. این مهم حتی زمانی که یاران حضرت از ایشان خواستند که تعلق نکرده و زودتر به جنگ با شامیان اقدام نمایند نیز مشاهده می‌شود؛ در آن موضع، امام علی(ع) فرمودند: «إِنَّ اسْتِعْدَادِي حَرْبِ أَهْلِ الشَّامِ وَ جَرِيرٌ عِنْدَهُمْ إِغْلَاقٌ لِلشَّامِ وَ صَرْفٌ لِأَهْلِهِ عَنِ خَيْرٍ إِنْ أَرَادُوهُ... وَ الرَّأْيُ عِنْدِي مَعَ الْأُنَاةِ فَأَرُوذُوا» (خطبه/۴۳)؛ مهیا شدنم برای جنگ با شامیان، با این که جریر را به رسالت به سوی‌شان فرستادم این معنی را دارد که راه صلح را به روی آنها بسته‌ام و اگر بخواهند اقدام به کار نیکی کنند آنها را منصرف ساخته‌ام ... عقیده من این است که صبر نموده با آنها مدارا نمایید.

پرواضح است که دشنام دادن شامیان در آن موقعیت حساس، ممکن بود از شامیان سلب اعتماد کرده، تعصب و حساسیت آنان را برانگیزد، مجال تأمل و تفکر را از آنان سلب کرده و راه هدایت آنان را مسدود کند؛ همان گونه که رسول خدا (ص) فرمودند: «لَا تَسُبُّوا النَّاسَ فَتَكْتَسِبُوا الْعَدَاوَةَ بَيْنَهُمْ» (کلینی، ۱۳۸۴: ۳۶۰/۲). از طرف دیگر، امام قصد داشتند تا حجت را بر شامیان تمام کرده و الفاظی به کار برند که اثر بیشتری داشته باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۰۰/۸) و آنان را خجل و شرمند نماید یا به عبارتی، قدرت تحول در آنها بیشتر باشد: «اللَّهُمَّ احْقِنِ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ وَ اِهْدِهِمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقَّ مِنْ جَهْلِهِ وَ يَرْعَوْي عَنِ الْغَيِّ وَ الْعُدْوَانَ مَنْ هَجَّ بِهِ» (خطبه/۱۹۷).

افزون بر این از دیگر کلام حضرت نیز امید به بازگشت و اهتمام به هدایت شامیان هویداست: «خدایا آنان را از گمراهی به راه راست هدایت فرما! تا آنان که جاهل اند حق را بشناسند و کسانی که ستیزگی و دشمنی با حق می‌کنند دست بردارند و بازگردند» (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۲۳/۱۱). نتیجه این تلاش‌های حضرت را می‌توان در گزاره‌هایی جست که گروه‌هایی از شامیان، به دلایل گوناگون از همراهی معاویه بازایستاده و به حضرت علی(ع) ملحق شدند (نک: نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۲۹۵؛ شوشتری، ۱۳۷۶: ۲۸۴/۱۰).

۲-۱-۴. ناپسند داشتن بنیان‌گذاری سب و لعن

امام علی(ع) هیچ‌گاه تمایل نداشتند یاران ایشان بنای سب و لعن بگذارند یا شروع‌کننده جنگ باشند؛ همان گونه که قبل از شروع جنگ صفین، به یاران خود سفارش کردند: «أَيُّهَا النَّاسُ، لَا تَبْدُؤُوهُمْ بِالْقِتَالِ حَتَّى يَبْدُؤُوكُمْ بِهِ وَ لَا تَتَّبِعُوا مُدْبِرًا وَ لَا تُجْهِزُوا عَلَى جَرِيحٍ وَ لَا تَهْتَكُوا عَوْرَةَ وَ لَا تَمْتَلُوا وَ لَا تَدْخُلُوا رِحَالِ الْقَوْمِ وَ لَا تَهَيِّجُوا امْرَأَةً وَ لَا تَسْبُوا أَحَدًا» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۲۰۳-۲۰۴؛ طبری، ۱۳۸۷: ۱۰/۵-۱۱؛ سبط ابن جوزی، ۱۴۲۶: ۴۱۴/۱). حضرت در تمامی درگیری‌ها، دستور می‌دادند که مبدا شروع‌کننده به جنگ باشید، زخمی‌ها را بکشید، تعرض‌کننده به زنان باشید و یا فراریان را تعقیب نمایید. این دستور امام حتی در توصیه به فرزندشان امام حسن(ع) نیز آمده است: «لَا تَدْعُونَ إِلَى مُبَارَزَةٍ إِنْ دُعِيتَ إِلَيْهَا فَاجِبٌ فَإِنَّ الدَّاعِيَ بَاغٍ وَ الْبَاغِي مَصْرُوعٌ» (قصار/۲۲۵) کسی را به مبارزه دعوت مکن و اگر تو را به مبارزه دعوت

کردند اجابت کن، چرا که دعوت‌کننده به مبارزه، باغی و ستمکار است و باغی و ستمکار در هر حال مغلوب است.

در نقطه مقابل، در برخی منابع این نکته به ثبت آمده که اولین بنیانگذار سب و لعن در جهان اسلام، معاویه است. او دستور داد در کوچه و بازار و بر منابر، به امام علی(ع) دشنام داده و او را لعن کنند؛ حتی کسانی که حاضر به لعن حضرت نمی‌شدند را به‌طور فجیعی به قتل می‌رساند. در گزارشی چنین به ثبت آمده که معاویه گروهی از صحابیان و تابعان را وادار کرد اخبار زشتی درباره حضرت علی(ع) که مقتضی طعن و تبری از او باشد، جعل کنند و برای آنان پاداش قابل‌توجهی معین کرد (ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۲۳۴/۲-۲۳۱). جای بسی تأمل است که اسلام به‌وسیله امیرالمؤمنین تقویت شد و پایدار ماند اما معاویه به جای حضرت علی(ع)، زمام امور مسلمین را در دست گرفت و دستور به لعن حضرت توسط او تا سالیان متمادی در جامعه مسلمین ادامه داشت؛ چراکه این امر قدرت و منافع امویان را حفظ می‌کرد.

أ علی المنابر تعلنون بسبّه

و بسیفه نصبت لكم أعوادها

«آیا بر منبرها آشکارا او را دشنام می‌دهید! درحالی‌که چوبه این منبرها با شمشیر او برای شما بر پا شد!» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۳۷/۴۵).

زمانی از معاویه پرسیدند: حالا که همه‌چیز به کام تو گشته، چرا هنوز علی(ع) را بر منابر دشنام می‌گویند؟ او جواب داد: این قدر لعن علی را ادامه می‌دهم که کودکان با این رسم بزرگ شوند و جوانان پیر گردند تا دیگر فضیلتی از او باقی نماند (نک: ابن‌عساکر، ۱۴۱۵: ۱۱۱/۴۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۶۴۴/۲).

این در حالی است که حضرت علی(ع) اصلاً به فکر قدرت، حکومت و منافع خود نبود. حضرت علی(ع) اصلاح امور و نجات مردم را بر هر امری ترجیح می‌داد. مهربانی و شفقت او به حدی بود که حتی به یارانش اجازه داد در صورتی‌که جانشان در خطر است، برای حفظ جان خویشان، او را دشنام دهند: «أَلَا وَ إِنَّهُ سَيَأْمُرُكُمْ بِسَبِّي وَ الْبِرَاءَةِ مِنِّي أَمَا السَّبُّ فَسُبُّونِي فَإِنَّهُ لِي زَكَاةٌ وَ لَكُمْ نَجَاةٌ» (خطبه: ۵۶؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۳۵: ۲۳۵/۴).

۳-۱-۴. پرهیز از تلافی و مقابله به مثل

یکی از واکنش‌های رفتاری انسان، مقابله به مثل یا تلافی است؛ امری که بر اساس آن، فرد در برابر ظلم یا کوتاهی یا تحقیر و ... برای خود حق انتقام قائل است و معتقد است می‌تواند در دفاع از خود، به مقدار آنچه بر او واقع شده است، انتقام بگیرد. نمونه‌ای از این مقابله به مثل را می‌توان در آیه ﴿وَ أَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ وَ أَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَ الْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَ لَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾ (بقره/۱۹۱) شاهد آورد.

در گذر از این بحث کلی به موضوع سخن در بحث حاضر، باید گفت قرآن کریم، ناسزاگویی و دشنام به اصنام و بتان را به دلیل تلافی و ناسزاگویی به خداوند متعال، مجاز نشمرده است: ﴿وَ لَا تَسُبُّوا الَّذِينَ

يُدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ... ﴿انعام/۱۰۸﴾ (به معبود) کسانی که غیر خدا را می‌خوانند دشنام ندهید، مبدا آن‌ها نیز از روی ظلم و جهل، خداوند را دشنام دهند! بر این اساس، امام علی(ع) یاران خود را از دشنام به شامیان - هرچند مستحق‌اش بودند - برحذر داشت تا بهانه به دست دشمن برای مقابله به‌مثل نیافتند. این تحلیل، مورد توجه برخی شارحان نهج البلاغه قرار گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۰۰/۸)؛ بنابراین خطبه ۱۹۸ را باید حاوی دستور مهم اخلاقی و اجتماعی برشمرد که چگونه و کجا باید سخن گفت؛ چراکه بدگویی به دشمن می‌تواند آتش خشم را برافروزد و بغض و کینه‌ها را عمیق‌تر ساخته تا جایی که ممکن است افراد درصدد تلافی برآیند.

۴-۱-۴. عادت دادن افراد به نطق نیکو

چنانچه صرفاً از بعد اخلاقی به فلسفه نهی از سب و دشنام نگریسته شود، باید خطبه ۱۹۸ را تلاش برای واداشتن افراد به سخنان نیکو و پرهیز از بدزبانی قلمداد کرد. به عبارتی امام علی(ع) با اظهار ناخشنودی، اهل عراق را از این رفتار برحذر داشته و حکم حرام بودن آن را صادر فرمود؛ چنان‌که پیامبر اکرم(ص) نیز چنین فرموده است: «ما بُعِثْتُ ... لَا لَعَانًا وَلَا سَبًّا» (بی‌هقی، ۱۴۲۴: ۳۲۵/۱۰). این تحلیل اخلاقی از سوی تعدادی از شارحان نهج البلاغه نیز طرح گشته است؛ از جمله ابن میثم بحرانی از این خطبه، چنین نتیجه گرفته است: «زمانی که سخن نیکو، اثر بهتری در رهنمونی افراد داشته باشد، نباید به دشنام و سخنان زشت روی آورد» (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۲۲۲/۴). دفع سیئه به‌وسیله حسنه، دیگر نتیجه اخلاقی است که از سوی میرزا حبیب‌الله خویی مطرح شده است: حضرت علی(ع) ابتدا می‌خواستند سیئات شامیان را به‌وسیله حسنات، دفع نمایند؛ این دعای امام، اثر تربیتی داشت. دیگر اینکه هرکس در برابر بغی، صبوری کند، بهره‌واری از عقل و رأی نصیب او خواهد شد؛ همان‌گونه که خداوند در قرآن کریم فرموده‌اند: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ﴾ (شوری/۳۹) (هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۸۹/۱۳).

۴-۲. تحلیل‌ها از چرایی دشنام به شامیان

درباره دشنام به شامیان از سوی حضرت، چندین تحلیل ارائه شده است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۴-۲-۱. نوامیدی از هدایت شامیان

در چرایی منع دشنام به شامیان، به امید بازگشت شامیان به راه حق اشاره رفت؛ حال اگر این نکته را در کنار محدوده زمانی صدور خطبه ۲۳۸ یعنی بعد از ماجرای حکمیت و در دوره غارات قرار دهیم، باید گفت ذم شامیان پس از نوامیدی از هدایت آنان بوده است؛ زمانی که جنگ صفین با آن همه کشته و زخمی، عاقبت به جریان حکمیت ختم شد؛ قرآن‌ها بر نیزه رفت؛ عمرو بن عاص با نیرنگ بر ابوموسی اشعری چیره شد و سپاه شام، مدام در پی غارت‌های وحشیانه، جان و مال و ناموس مسلمانان را مورد حمله قرار می‌داد (نک: خطبه/۲۷).

این، همه تلخی ماجرا نبود؛ در خلال جنگ صفین، یاران مخلصی چون هاشم مرقال، صعصعه بن صوحان و... از دست رفتند. مهمتر از همه، شهادت عمار یاسر بود که گواهی بر حقانیت امیرالمؤمنین

علی(ع) و باطل بودن معاویه بود.^۱ از سوی دیگر، سپاه شام چنان جنایاتی مرتکب شد و پرده حرمت درید که شنیدن آن قلب هر مسلمانی را می‌آزرد: «فَلَوْ أَنَّ امْرَأً مُسْلِمًا مَاتَ مِنْ يَعْدِ هَذَا أَسْفًا مَا كَانَ بِهٖ مَلُومًا» (خطبه: ۲۷) اگر به خاطر این حادثه، مسلمانی از روی تأسف بمیرد جای ملامت نیست.

پر واضح است که برای حضرت، یقین حاصل شد که دیگر امیدی به هدایت شامیان نیست و راهی جز مقابله و خشکاندن ریشه ظلم نمانده است؛ پس چنین ندا داد: «اسْتَعِدُّوا لِلْمَسِيرِ إِلَى قَوْمِ حِیَارَى عَنِ الْحَقِّ لَا يُبْصِرُونَهُ وَ مُوزَعِينَ بِالْجُورِ لَا يَعْدِلُونَ بِهٖ خِفَاةٍ عَنِ الْكِتَابِ نُكِبَ عَنِ الطَّرِيقِ» (خطبه/۱۲۵)؛ آماده رفتن به سوی مردمی باشید که در شناخت حق حیرانند و آن را نمی‌بینند. تحریک شده بر ستم هستند و از پای نمی‌نشینند. از کتاب خدا گریزان و از راه راست روی گردانند.

۲-۲-۴. واکنش نسبت به ناسزاگویی شامیان

از جمله ویژگی‌های رفتاری شامیان در جنگ صفین و پس از آن، لعن، دشنام و عیب‌جویی بود که ناشی از تلاش و تبلیغات سوء معاویه بود. جای بسی تعجب است که به محض آنکه معاویه دستور لعن حضرت علی(ع) را صادر کرد، مردی از اهل شام بی‌هیچ درنگی، شروع به لعن حضرت کرد. احنف بن قیس که نزد معاویه به شگفتی درآمده بود، گفت: «ای معاویه اگر شامیان بدانند که لعنت فرستادن بر پیامبران، تو را خوشحال می‌کند، پیامبران را نیز لعنت خواهند کرد» (ابشیهی، ۱۴۱۹: ۵۳).

شاهدی دیگر از بروز این رفتار شامیان در جنگ صفین است. حضرت علی(ع) از کنار جمعی از اهل شام که ولید بن عقبه در میان آنان بود می‌گذشت. این جمع با دیدن حضرت شروع به شتم و ناسزا گفتن کردند. امام علی(ع) فرمودند: «به خدا سوگند نزدیک‌ترین قوم به جهل و دور از معرفت خداوند، قومی هستند که پیشوا و مربی آنان معاویه، عمروعاص، ابوعور سلمی و ابن ابی معیط باده‌گسار و حدّ خورده در اسلام باشند. این افرادی که در برابر من قد علم کرده و مرا دشنام می‌گویند، پیش از این جرأت مقابله با من نداشته و دشنام نمی‌دادند، درحالی‌که من آنان را به اسلام فرامی‌خواندم و آنان مرا به بت‌پرستی بازمی‌خواندند» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۳۹۱). قابل تأمل است که واکنش امام در مقابل این گروه به مانند قبل، جملات دعایی نبود! پس فرمودند: «اللَّهُمَّ فَإِنَّهُمْ قَدْ رَدُّوا... الْحَقَّ فَأَفْضُضْ جَمْعَهُمْ وَ شَتِّتْ كَلِمَتَهُمْ وَ أَبْسِلْهُمْ بِخَطَايَاهُمْ» (خطبه/۱۲۴) «فَإِنَّهٗ لَا يَدُلُّ مَنْ وَالَيْتَ وَ لَا يَعْرِضُ مَنْ عَادَيْتَ» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۳۹۱). بار الهی، آنان حق را مردود شمرده‌اند، پس جمع‌شان را از هم بگسل و اختلاف کلمه در میان‌شان پدید آر و ایشان را به‌وسيله خطاهایشان هلاک کن، زیرا هر که دوستدار تو باشد، خوار نگردد و هر که با تو دشمنی ورزد، روی عزت نبیند.

به این ترتیب امام علی(ع)، موقعی زبان به شتم شامیان گشودند که آنان آغازگر سب و لعن بودند.

۱. پیامبر(ص) فرموده بودند: «عمّار با حق است و حق با عمار، خدا! حق را با عمار دار؛ هر جا که باشد» (تتوی، ۱۳۸۲: ۴۶۶/۱). همچنین حضرت پیش‌بینی کرده بودند: «یا عمّارُ تَقْتُلُكَ الْفِتْنَةُ الْبَاطِنِيَّةُ» (طبری، ۱۳۸۷: ۹۸/۳).

۳-۲-۴. محرز شدن فسق و نفاق اهل شام

عراقیان تا پیش از جنگ صفین، شامیان را مسلمان و برادر خود می‌دانستند. حتی عده‌ای از عراقیان در مقابل اذن جهاد امام علی(ع) به اعتراض برخاسته، گفتند: «آیا می‌خواهی ما را به سوی برادرانمان از اهالی شام برگیری تا با آنان بجنگیم؟ هرگز! چنین نخواهیم کرد» (دینوری، بی‌تا: ۱۶۴)؛ بنابراین امیرالمؤمنین(ع) به فرموده رسول گرامی(ص) عمل می‌کردند: «سَبَابُ الْمُؤْمِنِ فُسُوقٌ وَ قِتَالُهُ كُفْرٌ» (ابن بابویه، ۱۳۶۳: ۳۷۷/۴). از طرفی شخصیت رفتاری امام علی(ع) به گونه‌ای نبود که تا فرد گناه خود را اظهار نکرده باشد، اقدام به مجازات نماید. پس تا شامیان، فسق خود را آشکار نکرده و حرمت‌ها را نشکسته بودند، مسلمان و مؤمن به‌شمار آمده و لذا دشنام به آنان، ممنوع بود. در همین زمینه، شارح منهج‌البراعه مؤمن را کسی می‌داند که به دلیل عدم ارتکاب گناهان کبیره و بدعت‌گذاری، مستحق استخفاف نباشد: «الْمُرَادُ بِالْمُؤْمِنِ مَنْ لَا يَتَظَاهَرُ بِارْتِكَابِ الْكِبَايِرِ وَلَا يَكُونُ مُبْتَدِعًا مُسْتَحَقًّا لِلاِسْتِخْفَافِ» (هاشمی خوبی، ۱۴۰۰: ۸۶/۱۳).

خوب است بدانیم که معاویه، خود و شامیان را مؤمن معرفی می‌کرد. او در نامه‌ای به امام(ع)، خود و یارانش را مؤمن و مسلمان معرفی نمود (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۲۹/۵) که حضرت در جوابش، بر اشتراک ظاهری معتقدات، آن‌هم در ابتدای امر (جنگ) صحه گذاشتند و نه آنکه این اشتراکات، واقعی و باطنی بوده باشد: «وَ كَانَ بَدَأُ أَمْرَنَا أَنَا الْتَقِيْنَا وَ الْقَوْمُ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ وَ الظَّاهِرُ أَنَّ رَبَّنَا وَاحِدٌ وَ نَبِيَّنَا وَاحِدٌ وَ دَعْوَتَنَا فِي الْإِسْلَامِ وَاحِدَةٌ...» (نامه/۵۸؛ ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱۴۱/۱۷).

اما به محض اینکه معاویه، اوضاع جنگ را بر وفق مراد خود ندید، سیاست عوام‌فریبانه در پیش گرفت. حرکت‌های ایذایی معاویه از طریق فرستادن گروه‌هایی برای قتل و غارت در اطراف عراق، مشهور و معروف است (ثقفی، بی‌تا: ۸۱۳/۲). فرمان او مبنی بر کشتن محمدبن‌ابی‌بکر و مالک اشتر و کارهای دیگری از این قبیل، او را در صف اول «مفسد فی الارض» قرار می‌داد که طبق نظر صریح قرآن، مجازات آن‌ها قتل است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۶۴۹/۲)؛ بنابراین زمانی حضرت علی(ع) زبان به ذم شامیان گشودند که ایمانی در آن‌ها نمی‌دیدند. حتی پیشتر از آن، زمانی که توافق‌نامه حکمیت در حال تدوین بود، معاویه از حضرت علی(ع) خواست تا اقرار نماید که شامیان، مؤمن و مسلمانند! اما حضرت علی(ع) فرمودند: «به خدا قسم، هرگز به اینکه معاویه و اصحابش مؤمن و مسلمان‌اند، اقرار نمی‌کنم!» (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۵۰۹). در این شرایط اقتضا می‌کرد که حضرت زبان به ذم شامیان گشوده، چهره خبیث آنان را رسوا نمایند.

این رفتار حضرت، ریشه در آیات قرآن کریم دارد؛ برای نمونه، خداوند متعال گروه پیمان‌شکنان، قاطعان رحم و مفسدان فی‌الارض را لعنت کرده است: ﴿أُولَئِكَ هُمُ اللَّعْنَةُ وَ هُمُ سُوءُ الدَّارِ﴾ (رعد/۲۵). همچنین ظالمان و منافقان، نفرین شده‌اند: ﴿أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (هود/۱۸)؛ ﴿أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ الْمَلَائِكَةِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ (آل عمران/۸۷).

سؤالی که ممکن است اینجا به ذهن خطور کند آنکه اگر سبّ مسلمان و مؤمن جایز نبوده است، پس چگونه شامیان زبان به لعن و دشنام حضرت علی(ع) می‌گشودند؟! در جواب باید به سانسور شدید اطلاعاتی و سیاست‌های تبلیغاتی معاویه در شام اشاره کرد؛ متأسفانه حضرت علی(ع) در نظر شامیان کافر، تارک الصلاة و قاتل خلیفه معرفی می‌شد! (نصرین مزاحم، ۱۳۸۲: ۳۵۴) به همین جهت اهل شام، نعوذ بالله حضرت علی(ع) را مؤمن و مسلمان نمی‌دانستند. برای شهادی بر این مطلب، می‌توان به رجزهای جوانی ناآگاه از قبیله غسان شام اشاره کرد که حضرت را دشنام می‌داد. او دلیل توهین‌های خود را این‌گونه بیان کرد: «من از این جهت با شما دشمن‌ام که بزرگان ما گفته‌اند: امیر شما نماز نمی‌خواند و قاتل خلیفه ما عثمان است» (طبری، ۱۳۸۷: ۴۳/۵).

۴-۲-۴. معرفی و شناساندن چهره باطل شامیان

زمانی که حضرت علی(ع) عهده‌دار حکومت شدند، عده زیادی که اوضاع را برای خود نامناسب دیده و روش حکومتی امام را خوش نداشتند، دزدانه به‌سوی معاویه شتافتند. امام علی(ع)، گریختن دزدانه این افراد را ناشی از جهالت و گمراهی آنان برمی‌شمردند: «وَأَمَّ اللَّهُ لَوْ دَدْتُ رِجَالَ مَعَ مُعَاوِيَةَ، فَبَاغُوا الْآخِرَةَ بِالْأُولَى» (ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۳۴). همچنین زمانی که حضرت شنیدند افرادی، مدینه را ترک کرده و به شام رفتند، در نامه‌ای به فرماندار مدینه، چنین نوشتند: این‌ها از حق و هدایت به‌سوی جهل و گمراهی رفتند و دنیاخواهانی بودند که به‌سوی اهلش شتافتند: «فِرَارُهُمْ مِنَ الْهُدَى وَالْحَقِّ وَ إِضَاعُهُمْ إِلَى الْعَمَى وَالْجَهْلِ وَ إِنَّمَا هُمْ أَهْلُ دُنْيَا مُقْبِلُونَ عَلَيْهَا وَ مُهْطِعُونَ إِلَيْهَا...» (نامه/۷۰).

از سوی دیگر، پس از آنکه سپاه شام، قرآن‌ها را بر نیزه زدند و ماجرای حکمیت شکل گرفت، موجی از شبهات دامن‌گیر مردم شد. بسیاری از مردم که از بینش و آگاهی کافی برخوردار نبودند، حق و باطل را درهم آمیختند. بنی‌امیه و در رأس آنان معاویه نیز با ظاهرسازی و حیل و نیرنگ، افراد را به‌سوی خود متمایل می‌کردند (خطبه/۱۹۱). در اینجا باید به فرموده امام صادق(ع) اشاره داشت که بخشی از نداشتن بینش صحیح مردم، به نوع تعلیم بنی‌امیه مربوط بود: «إِنَّ نَبِيَّ أُمَّتِي أَطْلَقُوا لِلنَّاسِ تَعْلِيمَ الْإِيمَانِ وَ لَمْ يُطْلَقُوا تَعْلِيمَ الشَّرِّ لَكِي إِذَا حَمَلُوهُمْ عَلَيْهِ لَمْ يَعْرِفُوهُ» (کلینی، ۱۳۸۴: ۴۱۶/۲). در همین راستا حضرت علی(ع) در اشاره به فرهنگ جاهلی، آنان را این‌چنین توصیف کرد: «وَ لَا تَكُونُوا كَجَفَاةِ الْجَاهِلِيَّةِ لَا فِي الدِّينِ يَتَفَقَّهُونَ وَ لَا عَنِ اللَّهِ يَعْقِلُونَ» (خطبه/۱۶۵). بنا بر نظر شارحان، این خطبه در اشاره به بنی‌امیه است که در عین رعایت ظواهر اسلام، باطنشان همچون جفات و سنگ‌دلان دوران جاهلیت بود و افراد صالح در طرز برخورد با آن‌ها، گرفتار شبهه می‌شدند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۱۱/۶).

کار تا جایی بالا گرفت که عده‌ای در برابر فرمان امام، سربچی کرده و حاضر به همراهی نشدند. حتی زمانی که حضرت دستور به گردآمدن برای جلوگیری از غارات شامیان دادند (نک: خطبه/۲۷)، سپاهیان مدام بهانه آورده و در برابر ایشان به مخالفت برخاستند! اینجا بود که امام علی(ع) لازم دیدند که به تبیین و شفاف‌سازی پرداخته، چهره حقیقی باطل را آشکار نمایند. به‌این ترتیب امام علی(ع)، زبان به ذم

اهل شام گشودند تا به مردم هشدار داده و با روشنگری، نقاب از چهره پست آنان بردارند. ابن میثم که همچون دیدگاهی دارد، معتقد است: «امام(ع)، ابتدای خطبه ۲۳۸ را به عیب‌جویی و دشنام اهل شام اختصاص دادند تا مردم را از شامیان متنفر سازد و آنان را بردگان نامیده، به سبب این که با تمام وجود، وابسته به دنیا بودند» (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۳۲۹/۴). به نظر می‌رسد هدف امام، شناساندن و معرفی چهره حقیقی شامیان است تا عراقیان با دیده عقل، عملکرد معاویه و همراهانش را بسنجند و آنهایی که در خواب غفلت به سر می‌برند بیدار شوند و این‌گونه با سستی خود، جامعه را به چنگال گرگ صفتان نیاندازند. در جمع‌بندی نهایی آنکه شرایط و موقعیت‌های مختلف، مایه صدور دو عملکرد متفاوت شده است؛ یعنی آن زمان که امید صلاح و فلاح ستمگری می‌رود، سب و نکوهش، نتیجه نامطلوب به بار می‌آورد و آنگاه که دیگر، امیدی نیست و سکوت در برابر ظالم به جری شدنش می‌انجامد، توبیخ و سرزنش ضرورت می‌یابد؛ چنانکه حضرت علی(ع) در قاعده‌ای کلی فرموده‌اند: «إِذَا كَانَ الرَّفْقُ خُرْفًا كَانَ الْحُرْقُ رِفْقًا رُبَّمَا كَانَ الدَّوَاءُ دَاءً وَ الدَّاءُ دَوَاءً» (نامه/۳۱) آنگاه که رفق و مدارا کردن شدت به حساب آید، خشونت عین مدارا خواهد بود. گاه می‌شود که دارو، مایه بیماری و بیماری، داروی نجات‌بخش است!

۵. مخاطبین کلام حضرت در خطبه‌های متعارض

یکی از نکات قابل‌توجه آنکه بر پایه برخی گزارش‌ها، مخاطب حضرت یا کمینه برخی از مخاطبین حضرت در هر دو خطبه، یکسان بوده‌اند. درباره خطبه ۱۹۷ چنین آمده است: «زمانی که خبر به گوش علی(ع) مبنی بر اینکه حجر بن عدی و عمرو بن حمق از معاویه براءت جسته و اهل شام را لعن کرده‌اند رسید، حضرت از این رفتار آنان دلگیر شده و این خطبه را ایراد نمودند» (دینوری، بی‌تا: ۱۶۹). این نکته در برخی شروح نهج‌البلاغه نیز بازتاب یافته است که خطابه حضرت در واکنش به رفتار حجر بن عدی و عمرو بن حمق بوده است (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۱۳/۴؛ شوشتری، ۱۳۷۶: ۵۱۹/۱۳). نکته دیگر اینکه سخن امام علی(ع) در آغاز جنگ صفین، برآمده یا متأثر از یک عامل درونی با عنوان اشتباه دو نفر از یاران او بود که سب شدند، امیرالمؤمنین با توجه به مبانی عقلانی و قرآنی خود یعنی عدم توهین و پیش‌دستی در میدان جنگ به آنها تذکر و هشدار دهد؛ اما سخن حضرت در جریان حکمیت یا پس از آن، متأثر از عامل بیرونی یعنی سابقه منفی رفتار شامیان و سیاست‌های گمراه معاویه و اتباع او بود که با گذشت زمان بر همگان محرز شد.

اما برای شأن صدور خطبه ۲۳۸، این‌چنین گزارش شده است: «زمانی که حجر بن عدی و عمرو بن الحمق و افرادی دیگر به نزد امیرالمؤمنین آمده و از ایشان خواستند که نظرشان را در مورد ابوبکر، عمر و عثمان بیان کنند، حضرت در پاسخ، این خطبه که مشتمل بر ذم شامیان است را ایراد کردند» (شوشتری، ۱۳۷۶: ۱۳ / ۶۰۲). در کتاب مصادر نهج‌البلاغه نیز این توضیح درج شده است: انگیزه بیان این‌گونه سخنان این است که گروهی از آن حضرت درخواست کردند رأی خود را درباره خلفای پیشین بیان کند.

امام ضمن اینکه به آن‌ها تأکید کرد در فکر وضع کنونی خود باشید که مشکلات مهمی جهان اسلام را تهدید می‌کند، این کلام را خطاب به آن گروه بیان فرمود (حسینی، عبدالزهراء، بی‌تا: ۳۹۰/۱).

پس آنچه اهمیت مسأله را دوچندان کرده است آنکه در هر دو خطبه، نام یاران مشهور آن حضرت علی(ع) یعنی عمرو بن حمق و حجر بن عدی دیده می‌شود. در خطبه قبل از جنگ صفین، به منع دشنام شامیان اشاره رفته و در خطبه بعد از حکمیت، شامیان مذمت شده‌اند؛ با این توضیح که امام علی(ع) قصد داشتند توجه یاران خود را به اوضاع فعلی حکومت سوق داده و آنها را از حواشی پرهیز دهند.

نکته دیگری که توجه به آن خالی از لطف نیست، نحوه شهادت حجر بن عدی و عمرو بن حمق است. عمرو بن حمق در پی تهدید و تعقیب سپاه معاویه از شهر گریزان شد. معاویه در اقدامی ناجوانمردانه، همسر عمرو را در شام زندانی کرد تا بدو دست یابد؛ عمرو دستگیر شده و معاویه دستور داد سرش را برای زوجه‌اش ببرند! برخی معتقدند سر عمرو نخستین سری بود که در اسلام بریده و بالای نیزه قرار گرفت و در شهرها گردانده شد (ثقفی، بی‌تا: ۵۲۰).

کشته شدن حجر بن عدی نیز به دستور معاویه بود؛ پس از آنکه چهار تن از شیوخ، نزد معاویه شهادت دادند که حجر بن عدی معاویه را لعن می‌کند، دستور دستگیری او صادر شد. زمانی که می‌خواستند حجر را به جرم نافرمانی، گردن بزنند، حجر را به لعن حضرت علی(ع) امر کردند؛ اما حجر نه تنها حاضر به این کار نشد، بلکه شروع به ستودن حضرت علی(ع) و لعن و براءت جستن از دشمنان علی(ع) کرد. او در پایداری بر همین اعتقاد، سر از تنش جدا شد (طبری، ۱۳۸۷: ۲۶۸/۵).

حال با این اوصاف می‌توان این احتمال را طرح کرد که شاید یکی از دلایلی که حضرت علی(ع)، افرادی چون حجر بن عدی و عمرو بن حمق را از دشنام دادن به شامیان منع می‌کردند، آگاهی از وقایع آینده و جلوگیری از به خطر افتادن جان یاران باشد؛ چرا که حضرت علی(ع) می‌دانستند در آینده، بنی‌امیه زمام امور را در دست خواهند گرفت و جان شیعیان و یاران او در خطر خواهد بود. چه اینکه یکی از اندیشه‌های نظامی آن حضرت این بود که در مقابله با دشمن، نباید بی‌جهت به خود آسیب رساند «لَوْجَلِي رَأَهُ يَسْعَى عَلَى عَدُوِّ لَهٗ، بِمَا فِيهِ إِضْرَارٌ بِنَفْسِهِ إِمَّا أَنْتَ كَالطَّاعِنِ نَفْسُهُ لِيُقْتَلَ رَدْفُهُ» (حکمت/۲۹۶)؛ تو مانند کسی هستی که نیزه بر خود می‌زند تا کسی را که پشت سرش سوار شده به قتل برساند؛ در صورت پذیرش این تحلیل، باید این منع را در شمار پیش‌بینی‌های حضرت به ثبت آورد؛ چنانکه دستور دادند در صورتی که مجبور به سب من شدید، در زمان اضطراب و برای حفظ جان، این کار را انجام دهید: «أَلَا وَ إِنَّهُ سَيَأْمُرُكُمْ بِسَبِّي وَ الْبِرَاءَةِ مِنِّي أَمَا السَّبُّ فَسُبُّونِي فَإِنَّهُ لِي زَكَاةٌ وَ لَكُمْ نَجَاةٌ وَ أَمَا الْبِرَاءَةُ فَلَا تَبَرُّوا مِنِّي فَإِنِّي وُلِدْتُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَ سَبَقْتُ إِلَى الْإِيمَانِ وَ الْهِجْرَةِ» (خطبه/۵۶)؛ آگاه باشید به زودی او - معاویه - شما را به بی‌زاری و بدگویی به من وادار می‌کند، بدگویی را در هنگام اجبار دشمن، به شما اجازه می‌دهم که این بر درجات و بلندی مقام من می‌افزاید و موجب نجات شما است؛ اما بی‌زاری و براءت، هرگز از من بی‌زاری مجوئید که من بر فطرت توحید تولد یافته‌ام و در ایمان و مهاجرت از همه پیش‌قدم‌تر بوده‌ام (نک: ابن‌ابی‌الحدید، بی‌تا: ۲۲۳/۲؛ ابن‌میثم، ۱۳۷۵: ۲/۳).

نتیجه‌گیری

در خطبه ۱۹۷ نهج البلاغه، حضرت علی(ع) سپاه خود را از دشنام به شامیان برحذر داشته، از آنان خواستند برای هدایت اهالی آن دیار، دست به دعا بردارند؛ اما خود در خطبه ۲۳۸، اهل شام را با لحنی کوبنده، مورد نکوهش قرار دادند. به منظور رفع این ناسازگاری در قول و فعل، نخست با التفات به نقد بیرونی، اصالت و درستی هر دو عبارت به آزمون گذاشته شد و مشخص گردید این سخنان پیش از نهج البلاغه، در آثاری همچون وقعۀ صفین، الغارات، اخبار الطوال، الفتوح به ثبت آمده است. احتمال ممتنع بودن صدور نیز با ارائه شواهدی دیگر از سب و لعن در رفتار علوی، از میان برداشته شد. در گام دوم با بررسی مصادره، بافت زمانی و مکانی دو خطبه مشخص شد؛ خطبه ۱۹۷ که از دشنام پرهیز داده می‌شود، مربوط به قبل یا حداکثر اوایل جنگ صفین بوده است اما محدوده زمانی خطبه ۲۳۸ در ذم اهل شام، به پس از ماجرای حکمیت و در دوره موسوم به غارات بازمی‌گردد. مذاقه بر تحلیل‌ها از چرایی منع از دشنام، به این نتایج منجر شد: امید بازگشت شامیان به راه حق، ناپسند داشتن بنیان گذاشتن سب و لعن و پرهیز از تلافی و مقابله به مثل. تمرکز بر تحلیل‌ها از چرایی دشنام به شامیان، با این نتایج همراه بود: نومییدی از هدایت شامیان، واکنش نسبت به ناسزاگویی شامیان، محرز شدن فسق و نفاق اهل شام، معرفی چهره باطل و ایجاد تنفر در میان کوفیان؛ بنابراین پرواضح است که شرایط و گفتمان حاکم بر دو جمله و اهدافی که در پس ذهن حضرت برای آنها وجود داشته، متفاوت بوده است و بدین سان تناقض بدوی، رخت برمی‌بندد.

منابع

- قرآن کریم.
- فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۶۸). نهج البلاغه. ترجمه و شرح فیض الاسلام. تهران: انتشارات فقیه.
- ابشهی، محمد بن احمد (۱۴۱۹). المستطرف. بیروت: عالم الکتب.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله (بی تا). جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید. (ترجمه: محمود مهدوی دامغانی). نشر نی.
- ----- (بی تا). شرح نهج البلاغه (ابن ابی الحدید). قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن اعثم کوفی، ابومحمد (۱۴۱۱). الفتح. بیروت: دارالاضواء.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۳). من لایحضره الفقیه. قم: مؤسسه النشر الاسلامیه.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰). الطبقات الکبری. (تحقیق: محمد قادر عطا). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱). المحکم و المحيط الأعظم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵). تاریخ مدینه دمشق. بیروت: دارالفکر.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة، (به کوشش عبدالسلام هارون)، بی جا: مکتبه الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبه، ابومحمد عبدالله بن مسلم (۱۴۱۰). الإمامة و السياسة معروف بتاریخ الخلفاء. (تحقیق: علی شبیری). بیروت: دارالاضواء.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن میثم، میثم بن علی (۱۳۷۵). شرح نهج البلاغه ابن میثم. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- بستی سبحستانی، اسماعیل بن احمد (۱۴۲۱). المراتب فی فضائل امیرالمؤمنین. قم: دلیل.
- بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۴). السنن الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- پاکتچی، احمد (۱۳۸۸). نقد متن، (به کوشش صالح زارعی)، تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).
- تنوی، احمد بن نصرالله (۱۳۸۲). تاریخ آلفی (تاریخ هزار ساله اسلام). (ترجمه: غلامرضا طباطبایی مجد). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (بی تا). الغارات. تهران: عطارد.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۳۵). المستدرک علی صحیحین. بیروت: دارالتأسیل.
- حسن، ابراهیم (۱۳۷۶). تاریخ سیاسی اسلام. (ترجمه: ابوالقاسم پاینده). تهران: جاویدان.
- حسینی، اکرم السادات و میرحسینی، یحیی (۱۴۰۲). نقش دین و حمیت در رفتارشناسی شامیان با تکیه بر گزاره های نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه. ۱۱، شماره (۴۱)، ۹۷-۱۱۹. DOI: 10.22084/nahj.2023.28048.2943
- حسینی، اکرم السادات و میرحسینی، یحیی (۱۴۰۳ الف). مواضع سیاسی عرب تباران شام هم زمان با دوره خلافت امام علی (ع). فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، ۲۰، شماره (۴۶)، ۲۱-۴۹.

- حسینی، اکرم‌السادات؛ میرحسینی، یحیی؛ و صحرايي، کمال (۱۴۰۲ الف). تحلیل فرمانبرداری شامیان از معاویه (با تمرکز بر تحلیل روایات مدح و ذم آنان در نهج البلاغه). *مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*، ۲۹ (۷۵)، ۵۳-۷۵.
- حسینی، اکرم‌السادات؛ میرحسینی، یحیی؛ صحرايي، کمال (۱۴۰۲). واکاوی تاریخی مفهوم «الجفأة الطغام»؛ توصیفی از حضرت علی (ع) درباره شامیان. *پژوهش‌نامه علوی*، دوره ۱۴، شماره (۲۷)، ۱-۲۷. doi: 10.30465/alavi.2023.43593.2508
- حسینی، عبدالزهراء (بی‌تا). *مصادر نهج البلاغه و آسانیه*. بیروت: دار الزهراء.
- دینوری، احمد بن داود (بی‌تا). *الأخبار الطوال*. بیروت: دار إحياء الكتب العربية.
- سبحانی‌نیا، محمد (۱۴۰۱). نقش فضای صدور در حل تعارض بدوی بعضی از احادیث نهج‌البلاغه. *آموزه‌های حدیثی*، ۶ شماره (۱۱)، ۱۳۳-۱۵۸.
- سبط ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۱۴۲۶). *تذکره الخواص من الأمة بذكر خصائص الائمة*. قم: مجمع‌العالمی من اهل بیت علیهم‌السلام.
- شوشتری، محمدتقی (۱۳۷۶). *مجم‌الصباغه*. تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). *تاریخ الأمم و الملوک (تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم)*. بیروت: دارالتراث.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۴). *الکافی*. قم: دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۳). *بحارالانوار*. بیروت: دارالعلم.
- محسن امین، محسن‌الحسینی (۱۴۰۳). *أعیان الشیعة*. بیروت: دارالتعارف.
- مرتضی زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دارالفکر.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۴). *مروج الذهب*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۷۵). *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مغنیه، محمدجواد (بی‌تا). *فی ظلال نهج البلاغه*. بیروت: دار العلم للملایین.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). *پیام امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی، عباس علی (بی‌تا). *شرح نهج البلاغه (موسوی)*. بی‌جا: دارالرسول الاکرم صلی الله علیه و آله و سلم.
- نصرین مزاحم (۱۳۸۲). *وقعة صفین*. (تحقیق: عبدالسلام محمدهارون). قاهره: المؤسسة العربية الحديثة.
- هاشمی خویی، حبیب‌الله بن محمد (۱۴۰۰). *منهاج البراعة (خویی)*. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- Orel, Vladimir E. & Stolbova, Olga V, (1995). *Hamito - Semitic Etymological Dictionary: Materials for a Reconstruction*, Leiden: EJ. Brill.